

SURİYE SORUNU GÖLGESİNDE TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNDE NORMALLEŞME SÜRECİ

Emre ERŐEN*

Öz

Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler 2000'ler boyunca istikrarlı bir biçimde gelişmeye devam etmiştir. Ne var ki 2011'de hız kazanan Arap ayaklanmaları ve Suriye iç savaşına ilişkin ortaya çıkan derin görüş ayrılıkları zaman içinde iki ülke arasında ciddi sorunlar yaratmaya başlamıştır. Özellikle Rusya'nın Suriye'de Esad rejimine destek olmak amacıyla Eylül 2015'te doğrudan hava hareketlerine başlaması Türkiye'nin tepkisini çekmiştir. Nitekim 24 Kasım 2015'te Türk F-16'larının Türkiye'nin hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle Suriye sınırına yakın bir bölgede bir Rus SU-24 savaş uçağını düşürmesi ile Türkiye-Rusya ilişkileri hızla krize sürüklenmiştir. Her ne kadar Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 9 Ağustos 2016'da St. Petersburg'da Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'le yaptığı görüşme sonrasında ilişkilerde bir normalleşme süreci başladıysa da Suriye'ye ilişkin görüş ayrılıkları devam etmektedir. Bu kapsamda Türkiye-Rusya ilişkilerinin orta ve uzun vadedeki gelişimi açısından Suriye meselesinin oldukça belirleyici olacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Türkiye-Rusya İlişkileri, Suriye, SU-24 Uçak Krizi.

NORMALIZATION OF TURKISH-RUSSIAN RELATIONS UNDER THE SHADOW OF THE SYRIAN PROBLEM

Abstract

Turkey and Russia have developed very close political and economic links throughout the 2000s. Although they tried to maintain their good relations even after the Arab uprisings despite their growing differences about the Syrian civil war, this became an impossible task after November 24, 2015, when the Turkish forces shot down a Russian SU-24 fighter jet near the Turkish-Syrian border. After seven months, the two countries finally decided to normalize their relations following the meeting between President Recep Tayyip Erdoğan and President Vladimir Putin in St. Petersburg on August 9, 2016. Yet, they still have significant disagreements regarding the situation in Syria. In this regard, it can be claimed that the normalization of Turkish-Russian relations in the medium and long term will be largely determined by their ability to overcome their differences with regard to the Syrian issue.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Turkish-Russian Relations, Syria, SU-24 Fighter Jet Crisis.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, eersen@marmara.edu.tr

Giriő

Türk F-16 savaş uçaklarının 24 Kasım 2015'te Türkiye'nin hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle Suriye sınırına yakın bir bölgede Rusya'ya ait bir SU-24 tipi savaş uçağını düőürmeleri ile Ankara ve Moskova arasındaki ilişkiler bir anda krize sürüklenmiştir. Aslında iki ülkenin 2000'ler boyunca siyasi, ekonomik ve toplumsal işbirliği alanında atmıŐ oldukları önemli adımlar göz önünde bulundurulduğunda uçak düşürme hadisesinin ilişkileri bu derece kötüleŐtiren bir etki yapması Şaşırtıcı görünebilir. Ancak Türkiye ve Rusya'nın son birkaç sene içinde Ortadoğu'da meydana gelen gelişmelere yönelik politikaları yakından incelendiğinde bu krizin ardında yatan nedenler daha rahat anlaŐılabilmektedir. Burada özellikle 2011'de başlayan Suriye iç savaşı süreci belirleyici olmuŐ ve iki ülkenin bu konuya ilişkin yaklaŐımlarının taban tabana zıt seyretmesi nedeniyle bu tür bir kriz kaçınılmaz hale gelmiştir.

Ankara ve Moskova arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ancak Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 27 Haziran 2016'da Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'e yazdığı mektuptan sonra mümkün olabilmifitir. Bu geliŐmeyi takiben hız kazanan diplomatik sürecin sonunda ise iki lider uçak krizinden sonra ilk kez 9 Ağustos 2016'da St. Petersburg'da bir araya gelmiŐlerdir. St. Petersburg görüşmesi aynı zamanda Erdoğan'ın 15 Temmuz'da Türkiye'de yaşanan başarısız darbe girişimi sonrasında yurtdıŐına yaptığı ilk ziyaret olduğu için de önemlidir. Rusya'nın bu süreçte Erdoğan'a verdiği açık desteğe karşın AB ve ABD'li yetkililerden gelen tepkilerdeki tereddüt ve sonrasında Türk hkmetine yönelmiş oldukları eleŐtirilerin yarattığı hayal kırıklığı da Putin-Erdoğan görüşmesinin önemini arttırmıŐtır.

St. Petersburg'da yapılan görüşme sonrasında Ankara ve Moskova arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler yeniden gelişmeye baŐlamıŐsa da yaklaşık yedi ay devam eden bu kriz boyunca adeta dibe vuran ikili ilişkilerin bir anda eski haline dönmesinin çok kolay olmayacağı özellikle Rus yetkililer tarafından vurgulanmıştır. Kısa vadede ticaret, enerji ve turizm gibi ekonomik alanlardaki işbirliğinin eskiden olduğu gibi Türkiye-Rusya ilişkilerinin odağına yerleşmesi Şaşırtıcı olmayacaktır. Ancak Suriye'de devam eden iç savaş meselesine ilişkin olarak iki ülkenin nasıl bir stratejik diyalog kurmayı baŐaracakları sorusu ilişkilerin orta ve uzun vadedeki geliŐimini doğrudan etkileyecektir.

I. Suriye Sorununun İkilili İlişkilere Etkisi

Türkiye'nin Suriye ile 911 kilometrelik uzun ve tamamen kontrol edilmesi oldukça zor bir sınırı bulunmaktadır. Suriye'deki iç savaş Őiddetlendike Ankara bu durumdan kaynaklanan pek çok güvenlik sorunuyla uđraŐmak zorunda kalmıştır. Burada IŞİD ve PKK gibi örgütlerle mücadele kadar, Suriye'deki iç savaştan kaçarak Türkiye'ye sığınan yaklaşık c milyon sığınmacının yarattığı sosyal ve ekonomik sıkıntılara da özellikle dikkat çekmek gerekir. İç savaŐın Şiddet kazanmasından bizzat BeŐŐar Esad rejimini sorumlu tutan Ankara, bu nedenle 2011 sonbaharından itibaren Batı lkeleriyle birlikte Esad'a karşı savaşan muhalif grupları

desteklemeye başlamıştır. Bu tutum ise Türkiye'yi Suriye iç savaşı sürecinde İran'la birlikte Esad rejiminin en önemli destekçilerinden birisi haline gelen Rusya ile karşı karşıya getirmiştir.

Suriye'ye ilişkin derin görüş ayrılıkları uçak krizinden önce de Türkiye ve Rusya arasında çeşitli sorunlar yaratmıştır. Örneğin Ankara'nın 2012 yılında Suriye'den gelebilecek olası saldırıları önlemek amacıyla NATO'dan sınırlarına Patriot füzeleri yerleştirilmesini talep etmesi Moskova'nın eleştirilerine maruz kalmıştır.¹ 2014 yılı başında Suriye'de çatışan tarafları bir araya getirmeyi amaçlayan ve Cenevre'de düzenlenen ikinci uluslararası toplantı süreci de Türkiye ve Rusya arasında Suriye meselesine ilişkin görüş ayrılıklarının giderilmesini sağlayamamıştır. Nitekim bu konu Aralık 2014'te Ankara'da düzenlenen Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK) esnasında da gündeme gelmiş, basın toplantısında Putin'in Suriye'deki seçimleri Esad'ın yüksek bir oyla kazandığını ifade etmesine karşılık olarak Erdoğan "dünyada darbeciler hep yüksek oyla göreve gelirler" diyerek tepki göstermiştir.²

Esad'ın durumu Türkiye ve Rusya arasında Suriye'ye ilişkin gerginlik yaratan tek konu olmamıştır. Bölgede IŞİD ile mücadele konusunda da Ankara ve Moskova arasında önemli görüş ayrılıkları çıkmıştır. Her ne kadar IŞİD'in iki ülke tarafından da tehdit olarak algılandığı çeşitli vesilelerle vurgulanmışsa da Türkiye'nin IŞİD'e karşı ABD öncülüğünde kurulan uluslararası koalisyonla daha etkin destek vermek için şart koştuğu Suriye'de bir "güvenli bölge" kurulması önerisine Rusya'nın karşı çıkması ve bunun için öncelikle BM Güvenlik Konseyi'nin onayının alınması gerektiğini hatırlatması önemlidir.³ Nitekim Moskova Türk savaş uçaklarının Temmuz 2015'te Irak'ta bulunan PKK kamplarını vurmasını da aynı gerekçeyle eleştirmiştir.⁴

Suriye'ye ilişkin bu görüş ayrılıklarına rağmen Ankara ve Moskova'nın yine de belli bir siyasi diyalog içinde kalmaya özen gösterdikleri görülmektedir. Bu diyalog özellikle Türkiye'nin Ekim 2012'de Moskova-Şam seferini yapan bir sivil uçağı askeri mühimmat taşıdığı gerekçesiyle Ankara Esenboğa Havalimanı'na inmeye zorlamasıyla ortaya çıkan kısa süreli krizin hızlı bir şekilde çözülmesine vesile olmuştur. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra Putin'in Türkiye'ye gelerek ÜDİK toplantısına katılması da Suriye konusundaki farklılıkların Türkiye-Rusya ilişkilerini esir almadığı şeklinde değerlendirilmiştir.⁵ Bazı yorumcular tarafından "kompartmentleştirme" olarak da adlandırılan bu diplomatik yaklaşım çerçevesinde Ankara

¹ "Rusya'dan Patriot Uyarısı", *Habertürk*, 22.11.2012, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/796493-rusyadan-patriot-uyarisi> (10.04.2017).

² "Esad Konusunda Mutabakat Yok", *Milliyet*, 02.12.2014, <http://www.milliyet.com.tr/esad-konusunda-mutabakat-yok/siyaset/detay/1977970/default.htm> (10.04.2017).

³ "Rusya'dan Tampon Bölge Uyarısı", *T24*, 09.10.2014, <https://t24.com.tr/haber/rusyadan-tampon-bolge-uyarisi,273362> (10.04.2017).

⁴ "Medvedev'den Türkiye'ye PKK Eleştirisi", *CNN Türk*, 06.08.2015, <http://www.cnnturk.com/haber/dunya/medvedevden-turkiyeye-pkk-elestirisi> (10.04.2017).

⁵ "Uçak Olayı İlişkilerimizi Etkilemeyecek", *Sabah*, 14.10.2012, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2012/10/14/ucak-olayi-iliskilerimizi-etkilemeyecek> (10.04.2017).

ve Moskova'nın ticaret, enerji ve turizm alanlarındaki yoğun ikili işbirliğini Suriye meselesinden bağımsız olarak geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir.⁶

İki ülke arasındaki siyasi diyalog Rusya'nın 30 Eylül 2015'te Suriye'de başlattığı hava harekâtları sonrasında da kesilmemiştir. Nitekim Erdoğan Rusya'nın harekâtları başlamadan henüz bir hafta önce Moskova'daki Ulu Camii'nin açılış törenine katılırken, Putin de iki ay sonra G-20 zirvesi için geldiği Antalya'da Türk yetkililerle görüşmüştür. Her ne kadar bu temaslarda iki ülke arasında Suriye meselesine ilişkin görüş ayrılıklarının giderilmesi mümkün olmamışsa da Putin'in uçak krizi yaşanmadan on gün kadar önce yaptığı bir açıklamada Rusya ve Türkiye'nin "ortak önceliklere" sahip olduğunu söylemesi ve Suriye krizinin ikili ilişkilerin önünde engel oluşturmadığını vurgulaması oldukça dikkat çekicidir.⁷

Türkiye'nin Rusya'nın Suriye'deki hava harekâtlarına yönelik eleştirilerinin sertleşmesinde ise özellikle iki faktörün öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi Rusya'nın harekâtlarının IŞİD hedeflerinden çok Türkiye'nin de aralarında olduğu bir grup ülke tarafından desteklenen diğer muhalif gruplara yönelmiş olmasıdır. Bu kapsamda Türkiye ile birlikte ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, Katar ve Suudi Arabistan tarafından yapılan ortak açıklamada Rusya'nın Suriye muhalefetini ve sivilleri bombalaması kınanmıştır.⁸ Erdoğan ise Rusya'nın Suriye'ye bir sınırı olmadığı halde bu ülkeye müdahale etmesini anlayamadığını söyleyerek bu konudaki tepkisini dile getirmiştir.⁹

Bu süreçte Türkiye ve Rusya'yı karşı karşıya getiren diğer bir önemli konu ise Suriye'deki Kürtlerin durumudur. Temmuz 2015'te IŞİD'in Suroç'ta gerçekleştirdiği ve 34 kişinin hayatını kaybettiği bombalı saldırının ertesinde PKK'nın üç senedir devam etmekte olan ateşkese son vererek yeniden Türk güvenlik güçleriyle çatışmaya başlaması bu açıdan bir dönüm noktası sayılabilir. Çatışmaların yeniden başlamasından sonra Ankara, Suriye Kürtlerinin en önemli temsilcisi sayılan PYD ve onun silahlı kolu YPG'yi PKK'nın Suriye'deki uzantısı olarak gören yaklaşımını uluslararası platformda daha ısrarlı biçimde savunmaya başlamıştır. Bu kapsamda bölgede ABD'nin yardımıyla IŞİD'le de mücadele eden PYD/YPG güçlerinin Fırat nehrinin batısına geçmesinin kendisi açısından bir "kırmızı çizgi" olduğunu ilan etmiştir.¹⁰ Moskova ise Putin'in Eylül 2015'te BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada da açıkça vurguladığı gibi Esad rejimi kadar Suriyeli Kürt grupları da teröre karşı mücadelede önemli bir ortak olarak değerlendirmiştir.¹¹

⁶ Habibe Özdal, Hasan Selim Özertem, Kerim Has ve M. Turgut Demirtepe, *Türkiye-Rusya İlişkileri: Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine*, Ankara: USAK, 2013, s 34.

⁷ "Putin: Rusya ve Türkiye Ortak Önceliklere Sahip", *Sputnik Türkiye*, 13.11.2015, <http://tr.sputniknews.com/rusya/20151113/1019007444/rusya-turkiye-putin-g20.html> (10.04.2017).

⁸ "Türkiye'nin de Aralarında Bulunduğu 7 Ülkeden Rusya'ya Çağrı", *Hürriyet*, 02.10.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiyenin-de-aralarinda-buludugu-7-ulkeden-rusyaya-cagri-30213521> (10.04.2017).

⁹ "Rusya Suriye'yle Niye Bu Kadar İlgileniyor", *Hürriyet*, 02.10.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/rusya-nicin-bu-ise-bu-kadar-ilgi-duyuyor-30220481> (10.04.2017).

¹⁰ "Fırat'ın Batısı Kırmızı Çizgi", *Milliyet*, 01.07.2015, <http://www.milliyet.com.tr/firat-in-batisi-kirmizi-cizgi/siyaset/detay/2081424/default.htm> (10.04.2017).

¹¹ "Putin: Esad ve Kürtler Dışında Kimse IŞİD'le Gerçek Anlamda Mücadele Etmiyor", *Sputnik Türkiye*, 28.09.2015, <http://tr.sputniknews.com/rusya/20150928/1018001435/Vladimir-Putin-Birlesmis-Milletler.html> (10.04.2017).

Bu noktada Ankara ve Moskova'nın terör tanımlarının da oldukça farklı olduğuna dikkat çekmek gerekir. Örneğin Rus hükümeti Türkiye'nin tüm ısrarlarına rağmen PKK'yı terörist örgütler listesine dahil etmemiştir. Türkiye tarafından terör örgütü olarak kabul edilen PYD'nin başını çektiği Rojava yönetiminin ise Şubat 2016'da Moskova'da bir temsilcilik açmasına izin verilmiştir. Öte yandan Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar tarafından destek gören Fetih Ordusu ve Ahrar-uş Şam gibi muhalif oluşumlar da Rusya tarafından terörist örgütler kapsamında değerlendirilmiştir.

İki ülke arasındaki bu farklı terör tanımı Rusya'nın Suriye-Türkiye sınırındaki Bayır Bucak bölgesinde yaşayan Türkmenleri hedef almasıyla bir kez daha önem kazanmış ve Rus savaş uçaklarının IŞİD'e karşı savaşa gerekçesiyle Türkiye ile yakın ilişkilere sahip olan ve Esad'a karşı mücadele eden Türkmen grupları bombalaması Ankara'da büyük rahatsızlık yaratmıştır.¹² Nitekim bu gelişme üzerine Rusya'nın Ankara büyükelçisi dışişleri bakanlığına çağrılarak Türkiye'nin bu konudaki hassasiyeti vurgulanmıştır. Burada Türk güvenlik güçleri ile PKK arasında yeniden şiddet kazanan çatışmaların kamuoyunda öne çıkardığı milliyetçi dalgaya da özellikle dikkat çekmek gerekir. Böyle bir siyasi ortamda Türkiye ile yakın etnik ve kültürel bağlara sahip Suriyeli Türkmenlerin bombalanması özellikle milliyetçi çevrelerde Rusya'ya karşı ciddi bir tepki oluşmasına neden olmuştur.¹³

2. Uçak Krizinin Ardındaki Nedenler

Görüldüğü gibi 2011-2015 döneminde iki ülke ilişkileri açısından daha çok yan bir sorun olarak algılanan Suriye meselesi, Rusya'nın hava harekâtlarına başlamasının ertesinde Ankara ve Moskova arasında ciddi sorunlar yaratmaya başlamıştır. Nitekim ilk kez 3 Ekim 2015'te Türkiye bir Rus SU-30 savaş uçağının Türk hava sahasını ihlal ettiğini açıklayarak Rusya'yı sert biçimde uyarmıştır. Moskova tarafından da kabul edilen bu ihlal olayından bir gün sonra ise Rus yapımı bir MIG-29 uçağının bölgede devriye gezen Türk savaş uçaklarına dört buçuk dakika boyunca radarını kilitlediği ortaya çıkmıştır. Bu olay üzerine Türkiye bir kez daha Rusya'yı uyarılmış, ayrıca NATO'ya başvurarak bu ihlaller konusundaki ciddiyetini göstermiştir.¹⁴

Burada özellikle Haziran 2012'de bir Türk keşif uçağının Suriye güçleri tarafından ihtarsız olarak Lazkiye yakınlarında düşürülmesinden sonra Türkiye'nin sınır ihlalleri konusunda çok daha katı bir angajman rejimi uyguladığına dikkat çekmek gerekir. Nitekim Eylül 2013'te Türk

¹² “Davutoğlu'dan Bayır Bucak Açıklaması”, *NTV*, 20.11.2015, http://www.ntv.com.tr/turkiye/davutoglugudan-bayirbucak-aciklamasi,GfbCkbGn-UKvjXC_YDjB1w (10.04.2017).

¹³ “MHP'den Bayır Bucak Açıklaması”, *Hürriyet*, 21.11.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/mhpden-bayirbucak-aciklamasi-40016897> (10.04.2017).

¹⁴ Türkiye'nin Rusya'nın hava sahası ihlalleriyle ilgili iddialarının bir özeti için bk. “Timeline of Russian Incursions into Turkish Airspace”, *TRT World*, 27.12.2015, <http://interactive.trtworld.com/highlights-of-2015/ajax/infographics/infographic08.jpg> (10.04.2017).

hava sahasını ihlal eden bir Suriye helikopterinin bu angajman kuralları dahilinde Türk güçleri tarafından ihtarsız olarak vurularak düşürölmesi önemlidir.

24 Kasım 2015'te meydana gelen ve Türkiye-Rusya ilişkilerini bir anda krize sürükleyen uçak düşürme olayıyla ilgili olarak ise Ankara, hava sahası ihlalinde bulunduğu iddia edilen uçağın Türk pilotlar tarafından beş dakika içinde on kez uyarıldığını açıklamıştır. Türk hükümeti ayrıca ihlalin radar görüntülerini ve pilotların ses kaydını da paylaşarak haklılığını kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁵ Nitekim bu deliller ışığında NATO da Brüksel'de yaptığı toplantı sonrasında Türkiye'nin hukuki pozisyonunu desteklediğini açıklamıştır.

Pilotlarının hava sahası ihlali yaptığını kesin bir dille reddeden Rusya ise bu konuda Türkiye'den özür ve tazminat talep etmiştir. Buna karşın Ankara bunun Türkiye'nin egemenlik alanını ve güvenliğini korumaya yönelik bir hareket olduğu gerekçesiyle özür dilemeyi gerektirecek bir durumun oluşmadığını savunmuştur.¹⁶ Bu noktada başka bir araştırmacının da belirttiği gibi "Türkiye'nin Suriye'deki iç savaş nedeniyle algıladığı tehdit düzeyi, benzer ihlallerin daha önce de yapılmış olması ve Türkiye'nin hava sahasının Türkiye'nin belirlediği angajman kurallarının çok ötesine geçilerek ihlal edilmesi birlikte düşünüldüğünde uçağa müdahale [Ankara açısından] bir anlamda zorunlu hale gelmiştir."¹⁷ Nitekim bazı kaynaklara göre de Türk yetkililer uçağı vurmanın Türkiye için maliyetinin çok daha fazla olacağını düşünerek böyle sert bir önlem alma gereği hissetmişlerdir.¹⁸

Meselenin siyasi boyutuna bakıldığında ise uçak krizinin bu kadar hızlı tırmanmasının ardında iki ülkenin Suriye'yle ilgili uzlaştırılması mümkün olmayan çıkar farklılıklarının yattığı söylenebilir. Nitekim Ekim 2015'te Viyana'da Suriye'deki krize çözüm bulmak için düzenlenen uluslararası toplantıda Ankara ve Moskova arasında Esad'ın iktidarda kalmasına ilişkin görüş farklılığı bir kez daha açığa çıkmıştır. Türkiye ayrıca Temmuz 2015'te IŞİD'e karşı ABD öncülüğünde kurulan koalisyona daha aktif destek vermek amacıyla İncirlik üssünün koalisyon güçleri tarafından kullanılmasına izin vermiş ve bunun karşılığında Azez-Cerablus hattında bir "güvenli bölge" tesis edilmesi için ABD'yi ikna çalışmalarına girişmiştir. Koalisyon güçleri tarafından korunması planlanan bu bölgeye hem IŞİD'e ve Esad rejimine karşı savaşan Türkiye destekli muhalif güçlerin, hem de savaştan kaçan Suriyeli sığınmacıların yerleştirilmesi hedeflenmiştir.

Ne var ki Türkiye ile yaşanan krizle eş zamanlı olarak Rusya'nın Lazkiye'de bulunan Hmeymim hava üssüne gelişmiş S-400 hava savunma sistemlerini konuşlandırması ve bu şekilde Suriye hava sahasını fiilen Türk savaş uçaklarına kapatmasıyla bu güvenli bölge planının gerçekleşme olasılığı

¹⁵ "Turkey Shoots Down Russian Warplane on Syria Border", *BBC News*, 24.11.2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34907983> (10.04.2017); "Türkiye Rus Uçağını Böyle Uyardı", *Milliyet*, 25.11.2015, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-rus-ucagini-boyle-uyardi--gundem-2153078> (10.04.2017).

¹⁶ "Davutoğlu: Görevimizi Yaptık, Özür Dilemeyiz", *Aljazeera Türk*, 30.11.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-gorevimizi-yaptik-ozur-dilemeyiz> (10.04.2017).

¹⁷ Bk. Erdem Özlük, "Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizi ve 'Özür' Meselesi", *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, No. 35, 2015, s. 7.

¹⁸ Verda Özer, "Türkiye ve ABD Suriye Krizinde", *Hürriyet*, 13.01.2016, http://sosyal.hurriyet.com.tr/yazar/verda-ozer_511/turkiye-ve-abd-suriye-krizinde_40039676 (10.04.2017).

ortadan kalkmıştır. Zira Türk uçaklarının Suriye'ye girmesi durumunda Rusya tarafından düşürülmesi muhtemeldir ve bu durumda iki ülke arasında patlak verebilecek yeni bir kriz doğrudan Rusya-NATO çatışmasına dönüşebilecektir. Bu nedenle Türkiye, Rusya'yla yaşadığı uçak krizinden sonra IŞİD karşıtı uluslararası koalisyonu vermekte olduğu hava desteğini durdurmak zorunda kalmıştır.¹⁹

Türkiye'nin 2000'ler boyunca dış politikada yakın bir ortağı olarak gördüğü Rusya ile böyle bir kriz içine sürüklenmiş olmaktan dolayı oldukça rahatsız olduğu söylenebilir. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan düşürülen uçağın Rusya'ya ait olduğunun sonradan öğrenildiğini söylemiş ve Türkiye'nin burada düşmanca bir tutum izlemediğini vurgulamıştır.²⁰ T.C. Genelkurmay Başkanlığı'nın olaya ilişkin ilk açıklamasında da benzer bir vurgu öne çıkmış ve "milliyeti bilinmeyen bir uçağa Türk hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle angajman kuralları çerçevesinde müdahalede bulunulduğu" belirtilmiştir.²¹ Yaşanan olayla ilgili üzüntüsünü dile getiren Başbakan Ahmet Davutoğlu da olayda hayatını kaybeden Rus pilotun cenazesinin Moskova'ya iadesi konusunda yoğun çaba sarf etmiştir.²²

Bu noktada Moskova açısından esas rahatsızlık yaratan durumun uçağın düşürülmesi kadar Türkiye'nin olayın hemen ardından Rusya ile mevcut diyalog kanallarını harekete geçirmek yerine NATO'ya başvurması olduğu söylenebilir. Rusya-NATO ilişkilerinin Ukrayna krizi nedeniyle oldukça gergin seyrettiği bir dönemde Türkiye'nin böyle bir harekette bulunması Putin yönetimi tarafından "sırtından bıçaklama" olarak görülmüştür.²³ Moskova'nın uçak krizi sonrasında Türkiye'nin IŞİD tarafından çıkarılan petrolü kaçak yollarla pazarladığına yönelik iddialarını da bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Özellikle Erdoğan ve ailesini hedef alan bu iddialar Ankara tarafından kesin bir dille reddedilmişse de Rus hükümetinin Türkiye'ye duyduğu tepkinin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.²⁴

3. Rusya'nın Barışma Şartları

Uçak düşürme hadisesi gerçekleşikten sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çeşitli vesilelerle Putin'le birebir olarak görüşmek ve sorunu çözmek istediğini ifade etmesine rağmen, Rusya'nın

¹⁹ Murat Yetkin, "Who Benefited When Turkey Downed the Russian Jet?", *Hürriyet Daily News*, 10.12.2015, <http://www.hurriyetdailynews.com/who-benefited-when-turkey-downed-the-russian-jet.aspx?PageID=238&NID=92315&NewsCatID=409> (10.04.2017).

²⁰ "Erdoğan: Rus Uçağı Olduğunu Bilseydik Farklı Davranırdık", *BBC Türkçe*, 26.11.2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151126_erdogan_rusya_suriye (10.04.2017).

²¹ Açıklama için bk. *TRT Haber*, 24.11.2015, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-hava-sahasini-ihlal-eden-savas-ucagi-dusuruldu-218045.html> (10.04.2017).

²² "Davutoğlu: Rus Pilotun Cenazesini Rusya'ya Teslim Edeceğiz", *Aljazeera Türk*, 29.11.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-rus-pilotun-cenazesini-rusyaya-teslim-edecegiz> (10.04.2017).

²³ "Putin: Sırtımızdan Bıçaklandık", *NTV*, 24.11.2015, <http://www.ntv.com.tr/dunya/putin-sirtimizdan-bicaklandik,fvChtoWKCUEUR1ywwGWxaQ> (10.04.2017).

²⁴ "Rusya: Erdoğan ve Ailesi IŞİD'le Petrol Ticareti Yapıyor", *BBC Türkçe*, 02.12.2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151202_erdogan_rusya (10.04.2017).

Türkiye'ye karşı giderek sertleşen söylemi nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Nitekim krizden hemen sonra Moskova tarafından Türkiye'ye karşı başlatılan geniş çaplı ekonomik yaptırımlar ve Türk hükümetinin IŞİD'le ilişkileriyle ilgili gündeme getirilen iddialar da Putin yönetiminin Ankara ile ilişkilerinin yakın bir zamanda düzelmesinin mümkün olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.

Rusya'nın ilişkilerin normalleşmesini Türkiye'nin resmi olarak özür dilemesi, yaşanan olayla ilgili olarak tazminat ödemesi ve uçağın düşürülmesinden sorumlu olan kişilerin cezalandırılması şeklinde üç şarta bağlaması da Ankara'nın elini kolunu bağlamıştır.²⁵ Zira en baştan beri Rus uçağının Türkiye'nin hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle düşürüldüğünü vurgulayan Türk yetkililere göre bu şartların yerine getirilmesi, Ankara'nın haklı olduğu bir konuda geri adım atması anlamına gelecektir. Bu nedenle gerek Cumhurbaşkanı Erdoğan, gerekse de diğer Türk yetkililer bu konuda Moskova'nın taleplerinin kabul edilmesinin mümkün olmadığını savunmuşlardır.²⁶

Bu kapsamda Erdoğan'ın nihai olarak 27 Haziran 2016'da Putin'e yazdığı mektupta geçen "kusura bakmasınlar" ifadesinin de aslında doğrudan Rusya hükümetine değil, uçak düştüğünde hayatını kaybeden pilotun ailesine hitaben kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın oldukça dikkatli bir diplomatik üslupla kaleme alınan mektubun Rusça tercümesinde "kusura bakmasınlar" ifadesinin karşılığı olarak kullanılan "izvinite" kelimesi Putin yönetimince yeterli görülmüştür.²⁷

Rusya'nın Türkiye'yle ilişkilerin normalleşmesi için öne sürdüğü ikinci şart olan tazminat konusunda ise bir gelişme yaşanmamıştır. Nitekim yetkililer bu konunun 9 Ağustos'taki Putin-Erdoğan görüşmesinde de gündeme gelmediğini ifade etmişlerdir.²⁸ Uçağı düşürenlerin cezalandırılması talebi konusunda ise Ankara, paraşütle yere düşerken vurulan Rus pilotun ölümünden sorumlu olduğu iddia edilen Alparslan Çelik'le ilgili yargı sürecinin devam ettiğine dikkat çekmektedir. Hâlihazırda hakkındaki başka bir davadan dolayı Haziran 2017'ye kadar cezaevinde kalması kesinleşen Çelik'le ilgili durum da bu aşamada Moskova'yı tatmin etmiş gibi görünmektedir.

24 Kasım'da Rus uçağını düşüren pilotlar ise 15 Temmuz darbe girişimine iştirak ettikleri gerekçesiyle tutuklu olarak yargılanmaktadırlar. Bu durum medyada pilotların Türk hükümetini zor durumda bırakmak için uçağı özellikle düşürdükleri şeklindeki iddiaların yaygınlık

²⁵ "Rusya'nın Barışmak İçin 3 Şartı Var", *Milliyet*, 14.12.2015, <http://www.milliyet.com.tr/rusya-nin-barismak-icin-3-sarti-var/dunya/detay/2163380/default.htm> (10.04.2017).

²⁶ "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya'dan Özür Dilenmeyecek", *Hürriyet*, 26.11.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-rusyadan-ozur-dilenmeyecek-40019306> (10.04.2017).

²⁷ "Vladimirov Putinim poluçeno poslaniye Prezidenta Turtsii Redjepa Tayipa Erdogana", Rusya Federasyonu Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 27.06.2016, <http://kremlin.ru/events/president/news/52282> (10.04.2017).

²⁸ "St. Petersburg'daki Görüşmelerde Rus Uçağı İçin Tazminat Konusu Ele Alınmadı", *Sputnik Türkiye*, 09.08.2016, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201608091024300254-rus-ucagi-tazminat> (10.04.2017).

kazanmasına neden olmuştur.²⁹ Ancak Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da vurguladığı gibi pilotlarla ilgili ortaya atılan bu tür iddialar ancak yargı süreci sonuçlandığı zaman kesinlik kazanacaktır.³⁰ Öte yandan her ne kadar Rus yetkililer, darbe girişimine iştirak etmekten yargılanmakta olan pilotların ayrıca bir de Rus uçağının düşürülmesi konusunda yargılanmaları gerektiğini ifade etmişlerse de Moskova'nın bu konuda da mevcut durumu yeterli gördüğünü söylemek mümkündür.³¹

4. Normalleşme Süreci: Ekonomik ve Jeopolitik Kaygılar

Türkiye ve Rusya'nın yedi ay sonra aralarındaki kriz durumunu sona erdirmeye karar vermelerini ise esasen iki ana faktör çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Öncelikle her iki ülkenin de uçak krizi sonrasında yaşanan sürecin ekonomik yansımalarından olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Özellikle Türkiye Rusya'yla yaşanan bu kriz nedeniyle çok ciddi ekonomik kayıplara uğramıştır. Örneğin 2014'te 31 milyar dolar, 2015'te ise 25 milyar dolar seviyesinde seyreden ikili ticaret hacmi 2016'nın ilk yarısında 7,3 milyar dolara gerilemiştir.³² Bu rakamın da çok önemli bir bölümü Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı doğalgaz satışından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat ise Moskova'nın gerek tarım ürünleri ithalatına, gerekse de Türk inşaat şirketlerinin yatırımlarına getirdiği ciddi kısıtlamalar nedeniyle büyük düşüş göstermiştir. En çok etkilenen alanlardan birisi olan turizmde ise Türkiye'yi ziyaret eden Rus turistlerin sayısı 2014'te 4,5 milyon, 2015'de 3,5 milyon civarında seyrederken Moskova'nın yaptırımları nedeniyle 2016'nın ilk altı ayında bir önceki seneye göre %87 oranında gerilemiştir.³³

Putin yönetiminin uçak krizi sonrasında Türkiye'ye uyguladığı ekonomik yaptırımlar Rus ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Ukrayna ve Kırım sorunları nedeniyle Batı ülkelerinin başlattığı ekonomik yaptırımlar ve düşüş eğilimine giren petrol fiyatları nedeniyle 2015'te ekonomisi %4 civarında küçülen Rusya, uçak krizi nedeniyle önemli bir ticaret ortağı olan Türkiye'yi de kaybetmiştir. Buna ilave olarak Akkuyu nükleer santrali ve Türk Akımı doğalgaz boru hattı gibi büyük enerji projelerinin de kriz sonrasında askıya alınması Moskova'nın Ankara ile ilişkilerinin normalleşmesi fikrini benimsemesine neden olmuştur.

²⁹ "FETÖ Targeted Turkish-Russian Ties by Downing Russian Jet, Analysts Say", *Daily Sabah*, 28.07.2016, <http://www.dailysabah.com/diplomacy/2016/07/29/feto-targeted-turkish-russian-ties-by-downing-russian-jet-analysts-say> (10.04.2017).

³⁰ "Erdoğan'dan Rus Uçağı Yorumu", *Sabah*, 21.07.2016, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2016/07/21/erdogandan-rus-ucagi-yorumu> (10.04.2017).

³¹ "Tehlikeyi 2006'da Gördük, Hepsini Kapattık", *Sabah*, 08.08.2016, <http://www.sabah.com.tr/dunya/2016/08/08/tehlikeyi-2006da-gorduk-hepsini-kapattik> (10.04.2017).

³² "Rusya ve Türkiye'nin Ticaret Hacmi Yüzde 40'tan Fazla Düştü", *Sputnik Türkiye*, 16.08.2016, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201608161024399837-rusya-turkiye-ticaret> (10.04.2017).

³³ "Rus Turist Sayısı Yüzde 87,4 Azaldı", *Habertürk*, 28.07.2016, <http://www.haberturk.com/ekonomi/tatil/haber/1273217-rus-turist-sayisi-yuzde-87-4-azaldi> (10.04.2017).

Ekonomik boyut dışında Türkiye-Rusya ilişkilerinin normalleşmesini gerekli kılan diğer bir faktör ise iki ülkenin jeopolitik çıkarlarıdır. Bu noktada Türkiye açısından en önemli meselenin Suriye olduğu söylenebilir. Zira Rusya'yla yaşanan kriz neticesinde Ankara Suriye'de meydana gelen gelişmeler üzerindeki etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Rusya ise askeri müdahalesi sayesinde Esad rejimini ayakta tutmayı başarmasına ve Suriye konusunda uluslararası düzeyde önemli bir siyasi etkinliğe ulaşmasına karşın bu konuda kalıcı bir çözüm için tüm bölge ülkelerinin desteğine ihtiyaç duymuştur. İsrail, İran ve Mısır'la gelişen siyasi ve askeri ilişkilerinin yanı sıra Suriyeli muhalif gruplara destek veren Suudi Arabistan ve Katar'la bile belli bir diyalog sürdürmeyi başaran Moskova'nın Suriye meselesindeki en önemli bölgesel aktörlerden birisi olan Türkiye'yle ilişkilerinin kopuk olması Ortadoğu politikası açısından ciddi bir çelişki yaratmıştır. Kısa vadede Suriye konusunda elde ettiği önemli stratejik kazanımları orta ve uzun vadeye taşımak isteyen Putin yönetimi için Türkiye'yle ilişkilerin normalleşmesi bu açıdan önem kazanmıştır.

Moskova için Suriye dışında jeopolitik olarak önemini koruyan bir diğer önemli bölge ise Karadeniz'dir. Özellikle Romanya'nın girişiyle NATO'nun Karadeniz'deki Rusya etkisini kırmak için bu bölgede daimi bir askeri güç bulundurma planları yapması Moskova'yı tedirgin etmiştir.³⁴ Temmuz 2016'da yapılan NATO Varşova zirvesinde ittifakın Rusya tehdidine karşı Baltık ülkeleri ve Polonya'ya askeri birlikler yerleştirme kararı almasının ardından Karadeniz'in de NATO etkisi altına girmesi ihtimali Putin yönetimini Türkiye ile yeni bir açılıma sevk etmiştir. Rus yetkililerin uçak krizinin hemen ertesinde Türkiye hakkında yaptıkları sert açıklamalara rağmen Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın mektubu ile başlayan normalleşme sürecinin şaşırtıcı bir hızla ilerlemesinin de esasen bu tür jeopolitik kaygılara bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

5. St. Petersburg Zirvesi'nde Görüşülen Konular

9 Ağustos 2016'da St. Petersburg'da gerçekleşen Putin-Erdoğan zirvesinde öne çıkan konu başlıklarına bakıldığında ise iki ülkenin öncelikli olarak ekonomik ilişkileri yeniden rayına oturtma çabasında oldukları görülmüştür. 2016-2019 arasını kapsayan bir orta vadeli program üzerinde mutabakata varılması, Türkiye'nin Akkuyu nükleer santraline stratejik yatırım statüsü vereceğini açıklaması, Türk Akımı projesinin 2019'da başlaması için gerekli adımların atılmasına karar verilmesi ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi hedefinin yeniden 100 milyar dolar olarak telaffuz edilmesi bu açıdan özellikle önemlidir. Zirvede ayrıca bir Türk-Rus ortak yatırım fonu kurulması ve iki ülkenin savunma sanayii konusunda yakın işbirliği yapması da kararlaştırılmıştır.³⁵

Putin ve Erdoğan'ın basın toplantısında özellikle değinmek istemedikleri Suriye konusunda ise ayrı bir ikinci görüşme yapmaları oldukça önemlidir. Bu durum ilk bakışta iki ülkenin

³⁴ "Postoyannoye prisutstviye NATO v Çernom more destabiliziruyet obstanovku v regione", *Interfaks-Rossiya*, 15.06.2016, <http://www.interfax-russia.ru/Crimea/print.asp?id=735209&type=main> (10.04.2017).

³⁵ "Putin-Erdoğan Zirvesi... Adım Adım Normalleşme", *Cumhuriyet*, 09.08.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/581727/Putin-Erdogan_zirvesi..._Adim_adim_normallesme.html (10.04.2017).

2000'ler boyunca ekonomik işbirliği ile bölgesel sorunları birbirine karıştırmamayı esas alan "kompartmentlaştırma" politikasını sürdürmeleri gibi görünse de aslında Suriye konusunda çok daha gerçekçi bir yeni stratejinin ipuçlarını da barındırmaktadır. Bu kapsamda Türk ve Rus istihbarat, dışişleri ve genelkurmay yetkililerini bir araya getiren yeni bir üçlü mekanizma kurulması Ankara ve Moskova'nın Suriye konusunda daha güçlü bir siyasi-askeri diyalog içinde olacaklarının ilk işareti olmuştur. Bu üçlü mekanizmanın ilk toplantısı ise St. Petersburg zirvesinden iki gün sonra 11 Ağustos'ta Rusya'da yapılmıştır.³⁶

Suriye konusunda en dikkat çekici mesajlardan birisi de zirveden hemen önce Rus haber ajansı TASS'a bir röportaj veren Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan gelmiştir. Suriye'deki barış süreci konusunda ilk kez Rusya'nın "en önemli ülke" olduğuna vurgu yapan Erdoğan, ABD ve Rusya arasında ikili bir düzeyde şekillenmekte olan barış sürecinin bundan sonra Türkiye, Katar, Suudi Arabistan ve İran'ın da dahil olacağı yeni bir bölgesel sürece dönüşmesini arzu ettiğini söylemiştir.³⁷ Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın da Suriye'de geçiş süreci, çatışmaların durdurulması ve toprak bütünlüğünün korunması noktasında Ankara ve Moskova arasında bir görüş birliğinin var olduğunu, ancak bunların nasıl gerçekleşeceği konusunda iki ülkenin farklı yaklaşımlara sahip olduğunu söylemiştir.³⁸ Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ise IŞİD'le mücadelenin tüm tarafları bir araya getirebilecek bir ortak payda sağlayabileceğine vurgu yaparak Rusya'yla krizin çözülmesinden sonra Türkiye'nin yeniden IŞİD'e karşı aktif olarak hava harekâtlarına başlayacağını açıklamıştır.³⁹

Türkiye ve Rusya arasında aylar sonra yeniden hız kazanan Suriye diyalogunun önemli bir boyutu ise bu yeni sürece İran'ın da dahil edilmiş olmasıdır. Nitekim Putin Erdoğan'la görüşmesinden bir gün önce Bakü'de İran Cumhurbaşkanı Ruhani'yle bir araya gelmiştir. 12 Ağustos'ta ise İran Dışişleri Bakanı Zarif resmi temaslar için Ankara'ya gelmiş, bu ziyareti 20 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun Tahran ziyareti izlemiştir. Üç başkent arasında dikkat çeken bu diplomatik hareketlilik, daha önce Suriye konusunda sık sık Rusya ve İran'la ters düşen Türkiye'nin Suriye politikası açısından önemli bir değişiklik olarak değerlendirilebilir.

15 Temmuz'da yaşanan darbe girişimine karşı ABD ve AB ülkelerinden gelen tepkilerin cılızlığına rağmen Moskova ve Tahran'ın bu süreçte Türk hükümetine açık bir destek vermiş olmasının da bu bölgesel yakınlaşmayı hızlandırdığını söylemek mümkündür. Nitekim normalleşme sürecinin başlamasını takip eden üç ay içinde Putin ve Erdoğan üç kez yüz yüze, beş kez de telefonla görüşmüşlerdir. Özellikle 10 Ekim 2016'da Putin'in İstanbul'da düzenlenen

³⁶ "Türk-Rus Üçlü Mekanizması İlk Kez Toplandı: Rusya'nın Önceliği Suriye Sınırı", *Sputnik Türkiye*, 12.08.2016, <http://tr.sputniknews.com/turkiye/20160812/1024349236/turk-rus-uclu-mekanizma-onceelik-suriye.html> (10.04.2017).

³⁷ "Erdogan Exclusive: New Page in Russia-Turkey Relations", *TASS*, 09.08.2016, <http://tass.com/world/893204> (10.04.2017).

³⁸ "İbrahim Kalın: Rus Genelkurmayı ile Direkt Hat Açılacak", *Hürriyet*, 10.08.2016, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaşkanligi-sozcusu-kalin-canli-yayinda-konustu-40188043> (10.04.2017).

³⁹ "Turkey Back in Anti-ISIL Strikes after Russia Deal", *Hürriyet Daily News*, 11.08.2016, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-warplanes-to-actively-take-part-in-anti-isil-operations-fm-cavusoglu.aspx?pageID=238&nID=102731&NewsCatID=510> (10.04.2017).

Dünya Enerji Kongresi'ne katılması ve iki ülkenin uçak krizi nedeniyle kesintiye uğrayan Türk Akımı doğalgaz boru hattı projesiyle ilgili nihai anlaşmayı imzalamaları önemlidir. Aynı dönemde Türkiye'nin Rusya'dan hava savunma sistemi satın alması konusunda da görüşmelerin devam ettiği haberleri medyaya yansımıştır.⁴⁰ 16 Eylül 2016'da Rusya Genelkurmay Başkanı Gerasimov'un Ankara'ya yaptığı resmi ziyarette iki ülke arasında doğrudan bir askeri iletişim hattı kurulmasına karar verildiği de düşünülecek olursa, Türkiye-Rusya ilişkilerinin askeri boyutunun son dönemde giderek güç kazandığını söylemek mümkündür.

6. Rusya ve Fırat Kalkanı Harekâtı

St. Petersburg'da yapılan Putin-Erdoğan görüşmesinin stratejik açıdan en önemli sonuçlarından birisi de Rusya'nın Türkiye'nin Suriye'de iki hafta sonra IŞİD ve PYD/YPG hedeflerine karşı başlattığı "Fırat Kalkanı" adı verilen sınır ötesi askeri harekâta ikna edilmiş olmasıdır. Bu açıdan Türkiye-Rusya ilişkilerinde yaşanan dönüşümün Fırat Kalkanı harekâtının kısa dönem hedeflerinin başarıya ulaşması açısından son derece belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Zira özellikle Cerablus ve Dabık gibi stratejik önemi haiz şehirlerin Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) desteğinde harekâta katılan Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) güçleri tarafından IŞİD'den geri alınması ancak Moskova'yla yeniden başlayan bu siyasi-askeri diyalog sayesinde mümkün olmuştur.

Uçak krizi sonrasında Türkiye'ye karşı uluslararası platformlarda çok sert eleştiri ve suçlamalar yönelen Rus yetkililerin Fırat Kalkanı'na yönelik tepkilerini belli bir seviyede tutmaya özen göstermeleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Moskova her ne kadar resmi düzeyde Fırat Kalkanı'nın Suriye'deki iç savaşı daha da körükleyeceği uyarısını dile getirmişse de Putin dahil pek çok Rus yetkili Türkiye'nin Suriye'den kaynaklanan güvenlik endişelerini anladıklarını belirtmişlerdir.⁴¹ Rusların Fırat Kalkanı konusunda Türkiye'ye yönelik eleştirileri ise esas olarak bu askeri harekâtın Suriye'nin meşru hükümeti olarak tanıdıkları Esad rejiminden veya Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi onayı alınmadan yapılmasıyla ilgilidir.⁴² Bu hususta Ankara'nın Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51. Maddesi'ndeki "meşru savunma" hakkına atf yapması ise Moskova ve Tahran'ın çekincelerini gidermeyi başaramamıştır.⁴³

Buna karşın Suriye'nin "toprak bütünlüğünün korunması" gerektiği noktasında Türkiye, Rusya, İran ve Esad rejimi arasında bir söylem birliği dikkat çekmektedir.⁴⁴ 19 Mart 2016'da Esad

⁴⁰ "Türkiye Rus Yapımı Hava Savunma Sistemi Alacak", *Habertürk*, 14.10.2016, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/1310166-turkiye-fuzelere-karsi-harekete-gecti> (10.04.2017).

⁴¹ "Putinden 'Fırat Kalkanı' İçin Çarpıcı Yorum", *Akşam*, 05.09.2016, <http://www.aksam.com.tr/dunya/vladimir-putinden-firat-kalkani-aciklamasi/haber-547299> (10.04.2017).

⁴² "Rusya'dan Uluslararası Hukuk Uyarısı", *Cumhuriyet*, 27.09.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/606923/Rusya_dan_uluslararasi_hukuk_uyarisi.html (10.04.2017).

⁴³ "Fırat Kalkanı'nda Meşru Müdafaa Hakkımızı Kullanıyoruz", *Dünya*, 12.09.2016, <http://www.dunya.com/gundem/mucadelemiz-devam-edecek-haberi-329352> (10.04.2017).

⁴⁴ "Suriye'de Yeni Denklem", *Aljazeera Türk*, 22.08.2016, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/suriyede-yeni->

rejimi ile PYD/YPG güçleri arasında Haseke’de patlak veren silahlı çatışmaları da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği gibi Türkiye’nin bu konudaki önceliği, Suriye’nin kuzeyinde bağımsız bir Kürt koridorunun oluşmasının engellenmesidir. Özellikle PYD/YPG güçlerinin, bölgeye kendi kara kuvvetlerini göndermek istemeyen ABD’den destek alarak Ağustos 2016’da Fırat Nehri’nin batısına geçmesi ve Menbiç bölgesine yerleşmesi sonrasında Ankara’nın bu konudaki endişeleri iyice artmıştır.

Putin yönetiminin ise Türk-Rus ilişkilerinin normalleşmesi ve PYD/YPG’yi giderek daha fazla ABD güdümüne giren bir aktör olarak görmesi nedeniyle Fırat Kalkanı harekâtına karşı çıkmadığı söylenebilir. Bu noktada Moskova’nın esas beklentisinin ise Türkiye’nin Suriye’de geçiş sürecinde Esad’ın belli bir rol oynamasına karşı itirazlarını kaldırmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Ankara’nın Fırat Kalkanı’yla ilgili olarak Esad yönetimine Moskova aracılığıyla dolaylı olarak bilgilendirmede bulunması ve Başbakan Binali Yıldırım’ın Esad’ın geçiş sürecinde bir muhatap olarak kabul edilebileceğine ilişkin sözleri de bu konuda Türkiye ve Rusya arasında belli bir uzlaşmanın ortaya çıktığına işaret etmektedir.⁴⁵

Bu uzlaşmanın en önemli yansıması ise Aralık 2016’da iki ülkenin Suriye’de muhalifler ve Esad rejimi arasında yeni bir ateşkes sürecinin başlatılmasına öncülük etmeleri olmuştur. Özellikle Halep’in Rusya’nın askeri desteği sayesinde yeniden Esad rejiminin eline geçmesi sürecinde Ankara muhalif grupların ve sivillerin şehirden güvenli biçimde ayrılımlarını sağlayabilmek için yoğun bir çaba göstermiştir. Türk kamuoyunda da Rusya karşıtı tepkilere neden olan Halep’teki insani krizin sona erdirilmesinden sonra ise Ankara’nın önceliği Moskova ve Tahran’la birlikte Suriye’de yeni bir ateşkes ve barış süreci başlatmak olmuştur. Nitekim 20 Aralık 2016’da üç ülkenin dışişleri bakanları tarafından Moskova Deklarasyonu adı verilen bir belge imzalanmıştır.⁴⁶ Suriye’nin toprak bütünlüğüne vurgu yapan ve IŞİD ile El Nusra (yeni adıyla Fetih El Şam) Cephesi’ni terörist örgütler olarak tanımlayarak ateşkes sürecinin dışında bırakan bu belge, aynı zamanda Kazakistan’ın başkenti Astana’da muhalif gruplar ve Esad rejimi arasında yeniden görüşmelerin başlamasına vesile olmuştur. Daha önceki denemelerden farklı olarak ABD’nin ana aktör olarak yer almadığı bu yeni süreç aynı zamanda Türkiye’nin Fırat Kalkanı hareketini El Bab bölgesine doğru genişletmesini de mümkün kılmıştır.

Moskova Deklarasyonu’nu aynı zamanda Ankara’nın Esad’ın Suriye’nin geleceğinde yer almaması yönündeki ısrarından vazgeçtiği şeklinde yorumlamak da mümkündür.⁴⁷ Buna karşılık Rus savaş uçaklarının da Aralık 2016’dan itibaren El Bab’da aktif olarak TSK’yadestek vermeye başladığı görülmektedir. Aynı ay içinde Rusya’nın büyükelçisi Andrey Karlov’un Ankara Çevik

denklem (10.04.2017).

⁴⁵ “Yıldırım: Geçiş Sürecinde Esad’ın Rolü Olabilir”, *BBC Türkçe*, 20.08.2016, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37142759> (10.04.2017).

⁴⁶ “Rusya, Türkiye ve İran’ın Ortak Suriye Bildirisinin Tam Metni Yayınlandı”, *Sputnik Türkiye*, 21.12.2016, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201612211026428478-rusya-turkiye-iran-suriye-ortak-bildiri> (10.04.2017).

⁴⁷ “Türkiye’nin Suriye Politikası Moskova’da Çöktü... Birinci Maddeye Dikkat!”, *Cumhuriyet*, 21.12.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/648479/Turkiye_nin_Suriye_politikasi_Moskova_da_coktu..._Birinci_maddeye_dikkat_.html (10.04.2017).

Kuvvet Şube Müdürlüğü'nde görevli bir polis memuru tarafından öldürülmesinin bile Türkiye ve Rusya'nın Suriye konusundaki yakın işbirliğini olumsuz yönde etkilemediği görülmektedir. Hatta iki ülke bu olaydan kısa bir süre sonra Suriye'deki askeri harekâtlarını ortak yürütebilmek amacıyla bir koordinasyon anlaşması yapmışlardır.⁴⁸ Her ne kadar 9 Şubat 2017'da Rus savaş uçaklarının El Bab'da Türk askerlerinin bulunduğu bir binayı vurması bu koordinasyonda bazı önemli zafiyetler olduğunu göstermekteyse de Ankara'nın bu olayı koordinasyon hatasından kaynaklanan bir kaza olarak değerlendirmesi ve Moskova ile sahada işbirliğine devam edeceği mesajını vermesi önemlidir.⁴⁹

Tüm bu gelişmelere karşın Türkiye ve Rusya arasında Suriye'ye ilişkin sorunların tamamen çözüldüğünü iddia etmek mümkün değildir. Örneğin Rusya'nın Astana görüşmelerinin ilk turundan hemen sonra gündeme getirdiği 85 maddelik anayasa taslağında Suriyeli Kürtler için öngörülen "kültürel özerklik" statüsü Ankara'yı rahatsız etmiştir.⁵⁰ Rus yetkililer ayrıca anayasa taslağını değerlendirmek için Suriyeli Kürtlerin temsilcileriyle Moskova'da ayrı bir görüşme yapmışlar ve daha sonra da PKK ile YPG'yi terörist örgüt olarak görmediklerini bir kez daha vurgulamışlardır.⁵¹ 15 Şubat 2017'de Moskova'da düzenlenen ve Türkiye, İran ve Suriye'den Kürt temsilcilerin katıldığı toplantı ise Rusya'nın bundan sonra da Kürtlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışacağı şeklinde yorumlanabilir.⁵² Bu durumun Türkiye-Rusya ilişkilerinde de yeni bir gerginlik yaratması şaşırtıcı olmayacaktır.

Öte yandan Türkiye'yi Rusya ve İran'la işbirliğine sevk eden en önemli faktörün Obama yönetiminin Suriye'ye askeri olarak müdahil olma konusundaki isteksiz tutumu olduğu unutulmamalıdır. Özellikle IŞİD ve PKK'nın terör saldırılarının arttığı bir dönemde NATO müttefiklerinden umduğu desteği bulamayan Ankara, ancak Rusya ve İran'la yaptığı mutabakat sayesinde Suriye'deki konumunu yeniden güçlendirmeyi başarabilmiştir. Fakat diğer tüm aktörler gibi Türkiye'nin de ABD'de yeni işbaşına gelen Donald Trump yönetiminin nasıl bir Suriye politikası izleyeceğiyle ilgili ipuçlarını okumaya çalıştığına dikkat çekmek gerekir. Trump her ne kadar seçim kampanyasında bölgede önceliği IŞİD'le mücadeleye vereceğini ve bu amaçla Rusya ve Esad rejimiyle işbirliği yapabileceğini söylemişse de Obama yönetiminin İran'la imzaladığı nükleer anlaşmaya karşı sert tutumunu sürdürmesi durumunda Ortadoğu'da Washington ve Moskova arasında yeni bir diyalogun ortaya çıkmasının pek de kolay olmayacağı söylenebilir.

⁴⁸ "Türkiye ve Rusya Arasında Suriye Mutabakatı İmzalandı," *Hürriyet*, 12.01.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-ve-rusya-arasinda-suriye-anlasmasi-40334780> (10.04.2017).

⁴⁹ "Kurtuluş'tan Rus Uçağının Yanlışlıkla Türk Askerlerinin Bulunduğu Binayı Vurmasıyla İlgili Açıklama," *Milliyet*, 10.02.2017, <http://www.milliyet.com.tr/kurtulmus-tan-rus-ucagin-in-yanlislikla-afyonkarahisar-yerelhaber-1833872> (10.04.2017).

⁵⁰ "Suriye Cumhuriyeti Anayasası'nın Tam Metni," *Sputnik Türkiye*, 02.02.2017, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201702021027032657-suriye-cumhuriyeti-anayasasi> (10.04.2017).

⁵¹ "Rusya: PKK ve YPG'yi Terörist Olarak Görmüyoruz," *Sputnik Türkiye*, 08.02.2017, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201702081027127179-rusya-pkk-ypg-terorist-gormuyoruz> (10.04.2017).

⁵² Murat Yetkin, "Moskova'da Kürt Toplantısı, Hem de Öyle Bir Günde ki," *Hürriyet*, 16.02.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/moskovada-kurt-toplantisi-hem-de-oyle-bir-gunde-ki-40367150> (10.04.2017).

Trump döneminde Ortadoğu'da Rusya-ABD diyalogunun kurulması durumunda ise Türkiye'nin güvenlik endişelerinin göz ardı edilmesi riski vardır. Nitekim uçak krizinden hemen sonra Türkiye-Rusya ilişkilerinin gergin seyrettiği dönemde Washington ve Moskova arasında Suriye'ye ilişkin yeni bir diplomatik süreç başlamış ve Ankara'nın PYD/YPG ile ilgili kaygıları bu süreçte her iki ülke tarafından da pek dikkate alınmamıştır. Buna karşın önümüzdeki dönemde Trump yönetiminin PYD/YPG konusunda Ankara'yı tatmin edecek bir politika değişikliğine gitmesi durumunda ise Türkiye'nin Suriye meselesinde Rusya ve İran'a duyduğu ihtiyacın azalacağı öngörülebilir. Bu bakımdan CIA Başkanı Mike Pompeo'nun Şubat ayında Türkiye'ye yaptığı ziyaretin Moskova tarafından da yakından izlenmiş olduğuna özellikle dikkat çekmek gerekir.⁵³Bu bakımdan Türkiye ile Rusya'nın Suriye konusundaki işbirliğinin sınırlarının her iki ülkenin de ABD ile ilişkilerinin seyri tarafından şekilleneceğini söylemek mümkündür.

Sonuç

15 Temmuz 2016'da yaşanan başarısız darbe girişimi sonrasında Ankara'nın AB ve ABD ile ilişkilerinin sorgulandığı bir ortamda gerçekleşen Putin-Erdoğan görüşmesi Türkiye-Rusya ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılmasına vesile olmuştur. İki ülke arasında yaklaşık yedi ay boyunca devam eden uçak krizinin etkilerinin silinmesi ve ikili ilişkilerde kriz öncesine dönülmesi bakımından oldukça önemli kararların alındığı bu görüşmenin Türkiye-Rusya stratejik ilişkileri bakımından ne tür uzun vadeli yansımaları olacağını görmek için ise öncelikle Suriye konusunda atılacak adımları izlemek gerekmektedir.

Türkiye'nin Ağustos 2016'da Rusya ve İran'la belli bir anlayış birliği sağlayarak Fırat Kalkanı harekâtına başlamış olması ve Ocak 2017'de ilk turu yapılan Astana görüşmelerinde bu iki ülkeyle birlikte ortak hareket etmesi bu bakımdan oldukça önemli gelişmelerdir. Ne var ki halen Suriye'deki geçiş sürecinde Esad'ın oynayacağı rol ve Rusya'nın PYD/YPG ile ilişkilerinin geleceği gibi konularla ilgili olarak iki ülke arasında önemli görüş ayrılıkları devam etmektedir. Tüm bunlara ilave olarak Ankara'nın Suriye meselesiyle ilgili olarak aynı anda hem Washington, hem de Moskova ile askeri işbirliğini sürdürmesinin mevcut şartlar altında pek mümkün olmadığını özellikle vurgulanması gerekir.

Tüm bu sorunların çok kısa bir sürede çözülmesini beklemek gerçekçi değildir. Bu noktada Türkiye ve Rusya arasında devam eden bölgesel işbirliğinin sınırlarının ancak belli bir zaman sonra netleşeceği söylenebilir. Ancak en azından ilk aşamada 24 Kasım 2015'teki gibi bir hadisenin tekrar yaşanmasının önüne geçilebilmesi için iki ülke arasında doğrudan bir askeri iletişim kanalı kurulmuş olması önemlidir. Nitekim Rusya Suriye'de hava harekâtlarına başlar başlamaz ABD ve İsrail ile bu tür anlaşmalar yapmıştır. Benzer bir anlaşmanın Türkiye ile yapılamamış olması,

⁵³ Ziyaretin Rus basınındaki bir yorumu için bk. "Amerikanskaya razvedka podbirayetsya k Erdoganu," *Gazeta.ru*, 09.02.2017, https://www.gazeta.ru/politics/2017/02/09_a_10516451.shtml (10.04.2017).

iki ülke yetkilileri tarafından 2000'ler boyunca sık sık gündeme getirilen "stratejik ortaklık" iddiasının da aslında ne kadar yüzeysel kaldığını göstermiştir.

Bundan sonra önemli olan ise Türkiye-Rusya iliŐkilerine yön veren rekabet ve işbirliği dinamiklerinin her iki ülke tarafından da gerçekçi bir Şekilde değerlendirilmesidir. Őu anda Türkiye'nin gerek ABD, gerekse de AB ile ilişkilerinde yaŐamakta olduğu sorunlar Türk kamuoyunda Rusya'ya yönelik yeni bir sempati yaratmıŐ gibi görünmektedir. ABD'nin Fetullah Glen'i iade etme konusundaki çekimsiz tutumuna karşın Rusya'nın bu örgütle bağlantılı kurumları 2006'dan beri yasaklamıŐ olmasının da Ankara ve Moskova arasında bu konuda yeni bir anlayış birliği oluşmasına katkıda bulunduğu söylenbilir.

Öte yandan Rusya'nın mevcut durumda Türk dış politikası açısından NATO veya AB'ye bir alternatif oluŐturabileceĐini iddia etmek de bu aşamada pek mümkün değildir. 2000'ler boyunca kurulan yakın ilişkilere rağmen uçak krizinin hemen ertesinde Rus hükümeti tarafından Türkiye'ye karşı ne sürülen iddiaların ciddiyeti ve Rus kamuoyunda çok kısa bir süre içinde ne çıkan Türkiye aleyhtarı havanın endiŐe verici boyutu düşünüldüğünde Ankara için bundan böyle Moskova'yla ilişkilerin duygusallıktan uzak, gerçekçi bir yaklaŐımla değerlendirilmesinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- “Amerikanskaya razvedka podbirayetsya k Erdoganu,” *Gazeta.ru*, 09.02.2017, https://www.gazeta.ru/politics/2017/02/09_a_10516451.shtml, (10.04.2017).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Rusya’dan Özür Dilenmeyecek,” *Hürriyet*, 26.11.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-rusyadan-ozur-dilenmeyecek-40019306> (10.04.2017).
- “Davutoğlu: Demirtaş’ın Sözleri Rezalet ve İhanet,” *Radikal*, 24.12.2015, <http://www.radikal.com.tr/politika/davutoglu-demirtasin-sozleri-rezalet-ve-ihanet-1495373> (10.04.2017).
- “Davutoğlu: Görevimizi Yaptık, Özür Dilemeyiz,” *Aljazeera Türk*, 30.11.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-gorevimizi-yaptik-ozur-dilemeyiz> (10.04.2017).
- “Davutoğlu: Rus Pilotun Cenazesini Rusya’ya Teslim Edeceğiz,” *Aljazeera Türk*, 29.11.2015, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/davutoglu-rus-pilotun-cenazesini-rusyaya-teslim-edecegiz> (10.04.2017).
- “Davutoğlu’dan Bayırbucak Açıklaması,” *NTV*, 20.11.2015, http://www.ntv.com.tr/turkiye/davutoglugudan-bayirbucak-aciklamasi,GfbCkbGn-UKvjXC_YDjB1w (10.04.2017).
- “Erdogan Exclusive: New Page in Russia-Turkey Relations”, *TASS*, 09.08.2016, <http://tass.com/world/893204> (10.04.2017).
- “Erdoğan: Rus Uçağı Olduğunu Bilseydik Farklı Davranırdık”, *BBC Türkçe*, 26.11.2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151126_erdogan_rusya_suriye (10.04.2017).
- “Erdoğan’la Anlaşmak Putin’e Batı Karşısında Fırsat Yaratır”, *Sputnik Türkiye*, 10.10.2016, <https://tr.sputniknews.com/analiz/201610101025207205-erdogan-putin-bati> (10.04.2017).
- “Erdoğan’dan Rus Uçağı Yorumu”, *Sabah*, 21.07.2016, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2016/07/21/erdogandan-rus-ucagi-yorumu> (10.04.2017).
- “Esad Konusunda Mutabakat Yok”, *Milliyet*, 02.12.2014, <http://www.milliyet.com.tr/esad-konusunda-mutabakat-yok/siyaset/detay/1977970/default.htm> (10.04.2017).
- “FETÖ Targeted Turkish-Russian Ties by Downing Russian Jet, Analysts Say”, *Daily Sabah*, 28.07.2016, <http://www.dailysabah.com/diplomacy/2016/07/29/feto-targeted-turkish-russian-ties-by-downing-russian-jet-analysts-say> (10.04.2017).
- “Fırat’ın Batısı Kırmızı Çizgi”, *Milliyet*, 01.07.2015, <http://www.milliyet.com.tr/firat-in-batisi-kirmizi-cizgi/siyaset/detay/2081424/default.htm> (10.04.2017).
- “Fırat Kalkanı’nda Meşru Müdafaa Hakkımızı Kullanıyoruz”, *Dünya*, 12.09.2016, <http://www.dunya.com/gundem/mucadelemiz-devam-edecek-haberi-329352> (10.04.2017).
- “Halep’te Yoğun Bombardıman Sürüyor! Hastaneler Çalışamaz Hale Geldi”, *Habertürk*, 27.09.2016, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1302340-halepte-yogun-bombardiman-suruyor-hastaneler-calismamaz-hale-geldi> (10.04.2017).
- “İbrahim Kalın: Rus Genelkurmayı ile Direkt Hat Açılacak”, *Hürriyet*, 10.08.2016, <http://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskanligi-sozcusu-kalin-canli-yayinda-konustu-40188043> (10.04.2017).
- İsmayıl, Elnur, “Rusya-Türkiye İlişkileri: Krizden İşbirliğine mi?” *BİLGESAM*, 07.10.2016, <http://www.bilgesam.org/incele/2529/-rusya---turkiye-iliskileri--krizden-isbirligine-mi-/#.WCDsh2uLTIU> (10.04.2017).
- “Kurtulmuş’tan Rus Uçağının Yanlışlıkla Türk Askerlerinin Bulunduğu Binayı Vurmasıyla İlgili Açıklama,” *Milliyet*, 10.02.2017, <http://www.milliyet.com.tr/kurtulmus-tan-rus-ucaginin-yanlislikla-afyonkarahisar-yerelhaber-1833872> (10.04.2017).
- “Medvedev’den Türkiye’ye PKK Eleştirisi”, *CNN Türk*, 06.08.2015, <http://www.cnnturk.com/haber/dunya/medvedevden-turkiyeye-pkk-elestirisi> (10.04.2017).

- “MHP’den Bayırbucak Açıklaması”, *Hürriyet*, 21.11.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/mhpden-bayirbucak-aciklamasi-40016897> (10.04.2017).
- Özdal, Habibe, Hasan Selim Özertem, Kerim Has ve M. Turgut Demirtepe, *Türkiye-Rusya İlişkileri: Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine*, Ankara: USAK, 2013.
- Özer, Verda, “Türkiye ve ABD Suriye Krizinde”, *Hürriyet*, 13.01.2016, http://sosyal.hurriyet.com.tr/yazar/verda-ozler_511/turkiye-ve-abd-suriye-krizinde_40039676 (10.04.2017).
- Özlük, Erdem, “Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizi ve ‘Özür’ Meselesi”, *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, No. 35, 2015.
- “Postoyannoye prisutstviye NATO v Çernom more destabiliziruyet obstanovku v regione”, *Interfaks-Rossiya*, 15.06.2016, <http://www.interfax-russia.ru/Crimea/print.asp?id=735209&type=main> (10.04.2017).
- “Putin ile Halep Mutabakatı”, *Aljazeera Türk*, 19.10.2016, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/putin-ile-halep-mutabakati> (10.04.2017).
- “Putin-Erdoğan Zirvesi... Adım Adım Normalleşme”, *Cumhuriyet*, 09.08.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/581727/Putin-Erdogan_zirvesi..._Adim_adim_normallesme.html (10.04.2017).
- “Putin: Esad ve Kürtler Dışında Kimse İŞİD’le Gerçek Anlamda Mücadele Etmiyor”, *Sputnik Türkiye*, 28.09.2015, <http://tr.sputniknews.com/rusya/20150928/1018001435/Vladimir-Putin-Birlesmis-Milletler.html> (10.04.2017).
- “Putin: Rusya ve Türkiye Ortak Önceliklere Sahip”, *Sputnik Türkiye*, 13.11.2015, <http://tr.sputniknews.com/rusya/20151113/1019007444/rusya-turkiye-putin-g20.html> (10.04.2017).
- “Putin: Sırtımızdan Bıçaklandık”, *NTV*, 24.11.2015, <http://www.ntv.com.tr/dunya/putin-sirtimizdan-bicaklandik,fvChtoWKCUEUR1ywwGWxaQ> (10.04.2017).
- “Putin’den ‘Fırat Kalkanı’ İçin Çarpıcı Yorum”, *Akşam*, 05.09.2016, <http://www.aksam.com.tr/dunya/vladimir-putinden-firat-kalkani-aciklamasi/haber-547299> (10.04.2017).
- “Rus Turist Sayısı Yüzde 87,4 Azaldı”, *Habertürk*, 28.07.2016, <http://www.haberturk.com/ekonomi/tatil/haber/1273217-rus-turist-sayisi-yuzde-87-4-azaldi> (10.04.2017).
- “Rusya: Erdoğan ve Ailesi İŞİD’le Petrol Ticareti Yapıyor”, *BBC Türkçe*, 02.12.2015, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151202_erdogan_rusya (10.04.2017).
- “Rusya: PKK ve YPG’yi Terörist Olarak Görmüyoruz”, *Sputnik Türkiye*, 08.02.2017, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201702081027127179-rusya-pkk-ypg-terorist-gormuyoruz> (10.04.2017).
- “Rusya Suriye’yle Niye Bu Kadar İlgileniyor”, *Hürriyet*, 02.10.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/rusya-nicin-bu-ise-bu-kadar-ilgi-duyuyor-30220481> (10.04.2017).
- “Rusya, Türkiye ve İran’ın Ortak Suriye Bildirisinin Tam Metni Yayınlandı”, *Sputnik Türkiye*, 21.12.2016, <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201612211026428478-rusya-turkiye-iran-suriye-ortak-bildiri> (10.04.2017).
- “Rusya ve Türkiye’nin Ticaret Hacmi Yüzde 40’tan Fazla Düştü”, *Sputnik Türkiye*, 16.08.2016, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201608161024399837-rusya-turkiye-ticaret> (10.04.2017).
- “Rusyadan Patriot Uyarısı”, *Habertürk*, 22.11.2012, <http://www.haberturk.com/dunya/haber/796493-rusyadan-patriot-uyarisi> (10.04.2017).
- “Rusyadan Tampon Bölge Uyarısı”, *T24*, 09.10.2014, <https://t24.com.tr/haber/rusyadan-tampon-bolge-uyarisi,273362> (10.04.2017).
- “Rusyadan Uluslararası Hukuk Uyarısı”, *Cumhuriyet*, 27.09.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/606923/Rusya_dan_uluslararasi_hukuk_uyarisi.html (10.04.2017).
- “Rusya’nın Barışmak İçin 3 Şartı Var”, *Milliyet*, 14.12.2015, <http://www.milliyet.com.tr/rusya-nin-barismak-icin-3-sarti-var/dunya/detay/2163380/default.htm> (10.04.2017).

- “St. Petersburg’daki Görüşmelerde Rus Uçağı İçin Tazminat Konusu Ele Alınmadı”, *Sputnik Türkiye*, 09.08.2016, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201608091024300254-rus-ucagi-tazminat> (10.04.2017).
- “Suriye Cumhuriyeti Anayasası’nın Tam Metni”, *Sputnik Türkiye*, 02.02.2017, <https://tr.sputniknews.com/ortadoğu/201702021027032657-suriye-cumhuriyeti-anayasasi> (10.04.2017).
- “Suriye’de Yeni Denklem”, *Aljazeera Türk*, 22.08.2016, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/suriyede-yeni-denklemler> (10.04.2017).
- “Tehlikeyi 2006’da Gördük, Hepsini Kapattık”, *Sabah*, 08.08.2016, <http://www.sabah.com.tr/dunya/2016/08/08/tehlileyi-2006da-gorduk-hepsini-kapattik> (10.04.2017).
- “Timeline of Russian Incursions into Turkish Airspace”, *TRT World*, 27.12.2015, <http://interactive.trtworld.com/highlights-of-2015/ajax/infographics/infographic08.jpg> (10.04.2017).
- TRT Haber*, 24.11.2015, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-hava-sahasini-ihlal-eden-savas-ucagi-dusuruldu-218045.html> (10.04.2017).
- “Turkey Back in Anti-ISIL Strikes after Russia Deal”, *Hürriyet Daily News*, 11.08.2016, <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-warplanes-to-actively-take-part-in-anti-isil-operations-fm-cavusoglu.aspx?pageID=238&nID=102731&NewsCatID=510> (10.04.2017).
- “Turkey Shoots Down Russian Warplane on Syria Border”, *BBC News*, 24.11.2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34907983> (10.04.2017).
- “Türk-Rus Üçlü Mekanizması İlk Kez Toplandı: Rusya’nın Önceliği Suriye Sınırı”, *Sputnik Türkiye*, 12.08.2016, <http://tr.sputniknews.com/turkiye/20160812/1024349236/turk-rus-uclu-mekanizma-oncelik-suriye.html> (10.04.2017).
- “Türkiye Rus Uçağını Böyle Uyardı”, *Milliyet*, 25.11.2015, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-rus-ucagini-boyle-uyardi--gundem-2153078> (10.04.2017).
- “Türkiye Rus Yapımı Hava Savunma Sistemi Alacak”, *Habertürk*, 14.10.2016, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/1310166-turkiye-fuzelere-karsi-harekete-gecti> (10.04.2017).
- “Türkiye’nin de Aralarında Bulunduğu 7 Ülkeden Rusya’ya Çağrı”, *Hürriyet*, 02.10.2015, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiyenin-de-aralarinda-buludugu-7-ulkeden-rusyaya-cagri-30213521> (10.04.2017).
- “Türkiye’nin Suriye Politikası Moskova’da Çöktü... Birinci Maddeye Dikkat!”, *Cumhuriyet*, 21.12.2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/648479/Turkiye_nin_Suriye_politikasi_Moskova_da_coktu..._Birinci_maddeye_dikkat_.html (10.04.2017).
- “Türkiye ve Rusya Arasında Suriye Mutabakatı İmzalandı”, *Hürriyet*, 12.01.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-ve-rusya-arasinda-suriye-anlasmasi-40334780> (10.04.2017).
- “Uçak Olayı İlişkilerimizi Etkilemeyecek”, *Sabah*, 14.10.2012, <http://www.sabah.com.tr/gundem/2012/10/14/ucak-olayi-iliskilerimizi-etkilemeyecek> (10.04.2017).
- “Vladimirom Putinim poluçeno poslaniye Prezidenta Turtsii Redjepa Tayipa Erdogana”, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı resmi internet sitesi, 27.06.2016, <http://kremlin.ru/events/president/news/52282> (10.04.2017).
- Yetkin, Murat, “Moskova’da Kürt Toplantısı, Hem de Öyle Bir Günde ki”, *Hürriyet*, 16.02.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/moskovada-kurt-toplantisi-hem-de-oyle-bir-gunde-ki-40367150> (10.04.2017).
- Yetkin, Murat, “Who Benefited When Turkey Downed the Russian Jet?”, *Hürriyet Daily News*, 10.12.2015, <http://www.hurriyetdailynews.com/who-benefited-when-turkey-downed-the-russian-jet.aspx?pageID=238&NID=92315&NewsCatID=409> (10.04.2017).
- “Yıldırım: Geçiş Sürecinde Esad’ın Rolü Olabilir”, *BBC Türkçe*, 20.08.2016, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37142759> (10.04.2017).

